

Сын-Пікір / Review / Рецензия

ҒТАХР 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163>

Сын-Пікір

**«Ақ жол» көптомдығына сын-пікір. «Ақ жол» (газеті). Көптомдық.
/Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық
қоры. 2020**

Хазретәлі Тұрсун¹, Жадыра Дюсембекова²

¹Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ., Қазақстан

²Ташенов Ж. атындағы университеті вице-президентінің кеңесшісі. Шымкент қ., Қазақстан

(E-mail: *corresponding author* ²kzzhadyra@gmail.com, ¹tursunhazret@mail.ru)

Received 02.04.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:

Tursun Kh., Dyusembekova Zh. Review of the multi-volume “Ak zhol”: “Ak Zhol” (newspaper). Multi-volume. / Compiled by Kh. Esenkarakyzy. – Nur-Sultan: Public fund “Alashorda”. 2020 // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 158-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163>

Для цитирования:

Турсун Х., Дюсембекова Ж. Рецензия многотомника «Ақ жол»: «Ақ жол» (газета). Многотомник. / Составитель Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: общественный фонд «Алашорда». 2020. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 158-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163>

1920-1926 жылдары жарық көрген «Ақ жол» газетінің 613 саннан тұратын тұтастай корпусы араб әрпінен кириллицаға транскрипцияланып, 25 том болып жарыққа шықты. Жинақтың жалпы көлемі 504 баспа табақты құрайды. Алматы, Ташкент, Самарқанд және Мәскеу қалаларының кітапханаларында сақталған газеттің 36 саны табылмағандықтан жинаққа енгізілмеген. Сол сияқты газеттің жанынан Ж.Аймауытовтың редакторлығымен шығып тұрған әдеби қосымшасы «Сана» журналының 6 саны да жинақта қамтылмай қалған. 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап жарық көре бастаған басылымның жалпы таралымы 3 мың данадан жиырма бір мың данаға дейін жеткен. «Ақ жол» газеті Түркістан республикасымен бірге Қазақ автономиялық республикасына кеңінен тарады. Тіпті астыртын жолдармен шет елге де таралғандығын М.Шоқайдың еңбектері арқылы білеміз. Газетте қазақ тіліндегі мақалалармен бірге қырғыз тілінде де мақалалар жарияланған. Газет бетінде қазақ халқымен бірге Түркістанды мекендеген бауырлас ұлттардың да көкейкесті мәселелерінің талқылануы, қазақ авторлармен бірге түркмен К.Бөриев, қырғыз И.Арабаев сияқты өзге ұлттар зиялыларының қатысуы басылымға халықаралық сипат берген.

Аталған жинақтың жарық көруі кездейсоқ құбылыс емес. Өйткені бұл жұмыстар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында атқарылған көптеген жұмыстардың бір парасы және заңды жалғасы еді. «Ақ жол» газеті араб әрпімен жарық көргендіктен еліміздің мәдени өмірінде орын алған әліпбилерді ауыстыру салдарынан бүгінгі оқырманға қолжетімсіз болып келді. Басылымның мәдени, рухани, саяси маңызы бар деректері араб әрпін танитын аз ғана ғалымдар тобының зерттеуімен шектеліп келді.

Жинақты құрастырып, баспаға әзірлеген Ханбибі Есенқарақызы ХХ ғасырдың 20-жылдары еліміздің қоғамдық-саяси өмірінің жаршысы болған басылымды мәдени мұра ретінде елдің игілігіне айналдыруды бұрыннан қолға алған еді. Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының директоры ретінде осы іске бастамашыл болған Х.Есенқарақызы 2011-2016 жылдары «Ақ жол» газеті жинағының 10 томын жарыққа шығарған болатын. Түрлі себептермен жалғасын таппаған осы шараны Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Алаш» ғылыми-зерттеу институты (директоры Сұлтанхан Аққұлы) қолға алып, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламасы бойынша жарыққа шығарды.

Жинаққа Х. Есенқарақызы, Д. Қамзабекұлы, М. Қойгелдиевтер («Ақ жол», 2020: Т. 1. 5-25 бб.) алғысөз жазып, басылымның тарихын тарқатып, басылымның қазақ руханиятындағы орны мен рөліне баға берген.

Қазақұлттық басылымдарының көшбасшысына айналған «Қазақ» газеті 1918 жылдың 16 қыркүйегінде ең соңғы 265 санынан соң өз шығуын тоқтатса, 1920 ж. желтоқсаннан бастап жарық көре бастаған «Ақ жол» газеті «Қазақ» көтерген алаштық идеяның жығылған туын іліп әкеткендей еді. Түркістан коммунистік партиясының Орталық Комитеті Атқару бюросы халықпен жүргізетін идеологиялық жұмыстар кешенінің бірі ретінде 1920 ж. 19 қазандағы мәжілісінде «Қырғыз газеті туралы» мәселе қарап, ТКП ОК мен ТүркОАК органы ретінде «Ақ жол» газетін шығаруға; газетті аптасына кем дегенде 2 рет жарты баспа табақ көлемінде 12 мың данамен шығаруға шешім қабылдап, жауапты редакторлыққа Сұлтанбек Қожановты, жауапты хатшылыққа Міржақып Дулатовты тағайындайды (Архив Президента Республики Узбекистан (әрі қарай (АП РУз) Ф. 60. Оп. 1. Д. 421. Л. 194-194]. Газеттің алғашқы саны 1920 ж. 7 желтоқсанында жарық көрді. Осы кезде редакция құрамында Иса Тоқтыбаев, Хасан Алиев, Абдулла Байтасов, Қоңырқожа Қожықов, Хади Илаев, Ғабит Алпаров сияқты Түркістан өлкесіне танымал зиялылар қызмет істеген.

1920-24 жж. ТКП ОК және Түркаткомның баспасөз органы ретінде жарық көрген «Ақ жол» газетіне алғашқы санынан бастап Сұлтанбек Қожанов редакторлық жасады. С.Қожановтың Ағарту, Жер істері халкомы лауазымында республика көлеміндегі қоғамдық-саяси процестерге белсене араласуы оның газет редакторлығымен тікелей айналасуына мүмкіндік бермегені байқалады. Газетке Түркістан өлкесінде жоғары лауазымдарда қызмет істеген Нәзір Төреқұлов (№166-191 сандары), С. Асфендиаров (№192-215), Сәдуақас Оспановтар (№239-270) негізгі қызметтерінен қол үзбей редакторлық жасады. Біршама уақыт (№271-305) газетті Жазушылар ұйымы (Түркістан

Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің құрамында құрылған ұйым. Қазақ Жазушылар Одағының ізашары – авт.) шығарып тұрды. Сол кезең үшін бұл баспасөздегі ұйымдастырушылық ізденіс түрінің бірі болатын. Кейінгі кезде газетке Иса Тоқтыбаев, Қазмұхан Кулетов, Е. Байғасқаұлы, Шәймерден Тоқжігітұлы, М. Қайыпназаров, Жүсіпбек Арыстанұлы редакторлық жасады. Газет материалдарынан редакторлардың саяси көзқарасы, азаматтық ұстанымы, әдеби талғамы, бір сөзбен айтқанда қолтаңбасы анық байқалып тұрады. 1926 жылы 15 наурызда басылымның ең соңғы 613-саны жарыққа шықты. Партиялық билік баспасөзге қатаң бақылау орнатқанда газет мазмұны ұлтжанды рухы мен зиялы қауымға арналған саяси-әлеуметтік мәртебесінен айырылып, пролеткульт үлгісіндегі жұмысшы-шаруа басылымының қалпына түсті. Оның үстіне ұлттық-аумақтық межелеу барысында республикалық мәртебесінен айрылған газетке Қазақ автономиялы республикасының жоғарғы билігі тарапынан ешқандай көңіл бөлінбеді.

Газеттің жабылуы И. Сталиннің Қазақ Өлкелік Комитетіне жолдаған 1925 жылғы хатымен байланыстырылады (Махат, 2007: 116-120). Сталиннің осы хаты ұлттық баспасөзде партиялық цензураны орнықтырумен бірге алаштық зиялыларды биліктен ығыстырып, саяси қуғындауға идеологиялық негіз қалап берді. «Ақ жол» газетінің жабылуы тұтастай тарихи процеске айналды (Тұрсұн, 2013: 316-352). «Ақ жол» газетінің ұлтшылдық бағытын айыптап, өзінің саяси күресінің дәлелі ретінде пайдалануға Әліби Жангелдиннің жол салып бергендігі де тарихи дәйек. Осыған байланысты Д.Аманжолова мынадай деректі ұсынады: «Для таких же верных ленинцев-сталинцев и давних врагов Алаш, как А.Джангильдин, сам факт участие в демократической национальной печати меньшевистского направления служил верным доказательством контрреволюционности, о чем он доносил В.И. Ленину в апреле 1921 г., касаясь биографии Н. Тюрекулова и С. Ходжанова – руководителей Советского Туркестана» (Аманжолова, 2009: 96).

С. Қасқабасов «тарихымыздың осынау қаралы беттерінде И. Сталиннің «Ақ жол» газеті туралы хатының ел ішінде зобалаң туғызған сүреңсіз рөлі әлі де нақты айқындала қойған жоқ. Мұны терең зерттеу осы хаттың ауыр салдарына ғылыми баға беру тарихшыларымыздың үлесі» (Қасқабасов, 1993: 90) деген тұжырым ұсынады. 25-томдық жинақтың жарыққа шығуы отандық тарихнамадағы осы олқылықтың орнын толтырады және тарихи танымды жаңалайды деп ойлаймыз.

Ұлттық баспасөз мәдениетін қалыптастырып, жанрларын ұшқырлауда үлкен тәжірибе мектебіне айналған басылымның құрылымы айдарларға бөлінген. Атап айтқанда «Басқармадан», «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Бұйрық-жарлықтар», «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Баспашылар тарихы», «Жарнама» деп аталған айдарлар газет материалдарын жүйелеп, біріздендіріп ұсынып отырған. Жинақты құрастырушылар осы айдарлардың арасынан тек «Жарнама» айдарымен жарияланған материалдарды қосалқы деректер қатарына қосып, жинаққа енгізуден тартынған екен. Өлкенің күнделікті өмірінің тарихы үшін аса маңызды дереккөз болып

саналатын бұндай материалдардың енгізілмеуі жинақ мазмұнының толықтығына нұқсан келтіреді.

Құрастырушылар жинақтың әр томына түсініктеме беріп, газеттің шығарылымына қатысқан авторлардың есімдері мен бүркеншік аттарының тізімін, басылым материалдарында кездесетін қысқарған және сырттан енген сөздер мен ұғымдар сөздігімен қамтамасыз етуі еңбектің ғылыми әлеуетін арттыра түскен. Көптеген мақалалардың бүркеншік есімдермен жарияланғандығын ескерер болсақ, жинақта авторлардың бүркеншік есімдеріне анықтама берілгені оның ғылымылығын арттыра түскен болар еді. Мәселенің мұқият ізденісті қажет ететіндігін ескерер болсақ, бұл шаруа алдағы уақытта жүргізілетін арнайы зерттеулердің еншісіне тиетін жұмыс деп білеміз.

Газетке қатысқан авторлардың жаңа қоғамда ұлттық құндылықтарды таптық құндылықтардан жоғарғы қойған саяси және мәдени бағыт-бағдары газеттің саяси-идеялық мазмұнын айқындаған. А. Байтұрсынов, Н. Төреқұлов, Ғ. Бірімжанов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Қ. Қожықов, Қ. Кемеңгерұлы, М. Әуезов, Қ. Болғанбаев, Қалжан және Әуелбек Қоңыратбаевтар, А. Байтасов, Қ. Басымов, Ш. Сарыбаев, Б. Сүлеев, Е. Байғасқин, С. Баймаханов, Мәшһүр Жүсіптің баласы Әмин Жүсіпов, Ж. Арыстанов сияқты көптеген ұлтжанды қаламгерлердің тұрақты автор болып қатысуы да газеттің ұлттық өзегін нығайта түскені олардың ұлттық идеяны тұжырымдаған және насихаттаған өзекті мәселелер көтерген мақалаларынан айқын аңғарылады. Газетті шығаруға қатысқан авторлар құрамының саяси-идеологиялық ұстанымдары мен ұлттық құндылықтарды ұлықтаған азаматтық позициясына қарап басылымның шын мәнінде Түркістандағы алаштық үлгідегі ұлттық элитаны топтастырушы идеялық орталыққа айналғандығын танытады. Газеттің бағыт-бағдарынан «Қазақ» газетінің өнегесі және көптеген кедергілерге қарамастан оны алты жыл бойы жарыққа шығаруды ұйымдастырған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтардың тікелей ықпалы анық аңғарылады. Оның үстіне М. Дулатовтың газетте жауапты хатшы болып жұмыс атқаруы да үлкен рөл атқарған. Бұл жөнінде Т. Рысқұлов И. Сталинге 1924 жылы жазған хаттарында да «Ақ жол» газетінің бас мақалалары мен негізгі мақалаларының бәрін дерлік Дулатов жазды», «Түркістандағы қырғыз халқына саяси және рухани ықпал қазір алашордалық қайраткерлердің қолында» (Российский Государственный Архив социально-политической истории (бұдан әрі – РГАСПИ Ф. 17. Оп. 85. Д. 77. Л. 237, 244) деп көрсетеді.

Аталған жинақтағы авторлардың жарық көрген мақалаларына талдау жасай отырып, олардың тікелей атқарған лауазымдық қызметтеріне қосымша газет жұмысына белсене араласуы өлкеде ұлттық идеялардың қалыптасуы мен насихатталуына билік басындағы Н. Төреқұлов, С. Қожанов, С. Асфендиаров сияқты қайраткерлердің қолайлы саяси жағдай туғызғандығына байланысты іске асқанына көз жеткізеді. Авторлардың өлкедегі ұлттық мәселелерді жан-жақты көтеріп, ұлттық идея қалыптастырған шығармашылығы Түркістандағы қалың қазақ бұқарасына жол тартып, қолдау тауып, үкіметтік деңгейде саяси шешімдердің қабылдануына ықпал ете алғаны аңғарылады.

Түркістанда «Ақжол» газетінің халыққа кеңінен танымал болуы оның «Қазақ» газетінің ұлттық бағыттағы идеялық дәстүрін жалғастыруына байланысты қалыптасты. 1923 жылы 4 ақпанда «Ақ жол» газеті А. Байтұрсыновтың 50 жылдық мерейтойына басқарма атынан мақала берген. Осы санда М. Әуезовтің «Ақаңның 50 жылдық тойы (юбейі)» атты мақаласында «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» («Ақ жол», 2020: Т. 10, 27 б.) деп берген бағасын осы ізгі дәстүрлерді кеңестік билік жағдайында жалғастырған «Ақ жол» газетіне де қатысты айтуға болады. Бес жылдан астам шығып тұрған газеттің танымал болуы оның тілінің жатықтығымен, төте жазуда жарық көруімен ғана емес, газет бетінде көтерген мәселелерінің «Қазақ» газеті сияқты ұлттық мүддені ұлықтаған өткірлігінен, халықтың көңіліндегіні тап басып айтуынан еді.

«Ақ жол» газеті өлкедегі ұлттық идеяның генераторына айналғаны аңғарылады. Басылымда өлкедегі ұлттық элита өкілдерінің көтерген және насихаттаған ұлттық идеяларын былайша жіктеуге болады: халық ағарту ісі; мәдениет саласы; тіл және тарих мәселесі; әдебиет пен өнер; шаруашылық жүргізуді модернизациялау; билік құрылымдарын жергіліктендіру; жер-су реформасы; ескі әдет-ғұрыптардан арылу; әйел теңдігі мәселесі; ғылымды дамыту; ұлттық-территориялық тұтастық идеясы. Газет бетінде осы ұлттық идеяларды ғылыми және саяси тұрғыда негіздеген көптеген материалдар бұл күнде қоғамдық ойдың даму тарихын ғылыми қалпына келтіруде аса құнды тарихи дереккөзді құрайды. Айталық, биыл 100 жыл толатын ұлттық-территориялық межелеу науқаны бойынша «Ақ жолда» С. Қожанов, С. Сейфуллин, Т. Жүргенов, С. Меңдешов, С. Асфендиаров, Қ. Қожықов, І. Құрамысов, М. Наурызбайұлы, Қ. Қоңыратбаев және т.б. ұлт зиялыларының көптеген саяси, ғылыми, танымдық мақалалары жарияланған. Ол жарияланымдардың басты ұстанымы қазақ елі мен жерінің тұтастығын қалыптастыруға қызмет ету болды. Сол мақалалардың арасында Қ. Қожықовтың «Түркістан республикасын жаңа аудандарға бөлу» атты мақаласы («Ақ жол», 2020: Т. 14, 231-234; 250-253 бб.) ұлттық-территориялық межелеу тарихын ғылыми қалпына келтіруде аса құнды дерекке айналып отыр.

Газет бетінде жиі көтеріліп, саяси маңыз алған тақырыптардың бірі қазақ халқының ұлттық және территориялық бірлігі, саяси орталық таңдау мәселесі еді. Осы тақырыпқа қатысты жарияланымдардың қатары да аса мол.

Осы тарихи процесті идеядан нақты іске асыру миссиясын атқарған тұлғалардың алдыңғы қатарында болған С. Қожанов «Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді» мақаласында («Ақ жол», 2020: Т. 18, 72-74 бб) «Шекара аспаннан белгіленбейді. Жерден белгіленеді. Әр ұлт өз қонысын сақтап қалып, сол қоныс қылған жерлерін мемлекет деп жариялайды. Қазақстан аспанда емес, жерде болмақ. Қазақ ұлты қоныс қылып пайдаланып отырған жердің барлығы Қазақстан мемлекетіне кірмек» деп жасаған тұжырымы оның жеке тұлғалық көзқарасы емес, мемлекеттік ұстаным екендігін танып білеміз.

Басылымның редакторлары мен авторларының барлығының дерлік 20-30 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшырауының өзі көп жайттан хабар береді. Жинақтың деректері ұлттық мемлекеттілік құру мен қалыптастыруға қызмет еткен қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметтерін ғылыми қалпына келтіріп, шығармашылық мұрасын жинақтауда, еліміздің қоғамдық-саяси және мәдени-рухани дамуы тарихымен бірлікті тұлғаландыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, «Ақ жол» жинағының басты жетістігі ретінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы Түркістан өлкесінің, еліміздің күнделікті өмір тарихының құнды деректерін ғылыми айналымға ұсынуы деп бағаланады. Осыдан келіп жинақтың қолданбалық маңызы анық көрінеді. Атап айтқанда, жинақ қоғамдық ғылымдар саласы бойынша тарихи танымды жаңалайтын тақырыптық, желілік зерттеулерде пайдаланылатын ғылыми дереккөз кешені ретінде зерттеушілер қауымы кеңінен қолданатын болады.

Әдебиеттер тізімі

«Ақ жол» (газеті). Көптомдық. /Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры. 2020

Махат Д. «Ақ жол» газеті неге жабылды! //Алаш. Тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. №6(9) 2007. – 116-120 бб.

Түрсүн Х. Алаш һәм Түркістан. Монография. – Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚ. 2013. – 400 б.

Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана.-Алматы: Издательский дом «Таймс», 2009. – 412 с.

Қасқабасов С. «Ақ жол» газеті туралы. «Ақиқат». 1993. №1. 89-92 бб.